

աղաչելով զԹովսիա, ճշմարտախորհ եւ երկիւ-
զած ի Տեառնէ, ստուգել զպատմութիւն երա-
նեկեացն՝ Թովսից եւ Գիւտի եւ Թովմասու եւ
Վարսի ձգնաւորացն Գրիստոսի¹, Այս վեր-
ագրին մէջ յիշատակուած Վարագդ² իշխանը
ընտրու Բ. Վաթուռիկոսին³ (Ջ. դարուն կիսուն)
գումարած ժողովոյն մէջ կը յիշուի ուրիշ շատ
մ¹ իշխանաց հետ, որմէ Ալիշան կը հետեւցընէ
թէ Թովսիա Ջ. դարուն գրած ըլլալու է եւ
յիշած Մովսէս Քերթողաշայրն ալ խորենացին
է. Սակայն մինք ինչպէս ըսինք ոչ միայն Թով-
սիային յիշած Քերթողաշայր Մովսէսը խորե-
նացին համարելու պատճառ մը չենք տեսներ,
այլ նոյն իսկ Թովսիայի գրութեան Ջ. դարուն
ըլլալն ալ չենք ընդունել. վասն զի թող
տանք որ վերնագրէր Թովսիային չըլլալով —
ըստ որում ինք իրեն գովութիւն բերող վերա-
դիրներ՝ ճշմարիտ, երկիւղած ի Տեառնէ չէր
կրնար գրել — այնչափ ստուգութիւն չի մնար
Արարդդ անուն իշխանի մը Թովսիայէն խնդրած
ըլլալուն, նաեւ հետեւեալ պատճառները այս
գրութիւնը Ջ. դարուն զնել թող չեն տար:
Նախ հարկ մը չենք տեսներ յիշեալ Վարագդ
Գաբեղենից իշխանը ընտրու Բ. ին գումարած
Դունց ժողովոյն (554—5) ասորացիքը համ-
անուն իշխանին հետ նոյն համարելու. ինչու որ
մի եւ նոյն ցեղին մէջ նոյնանուն իշխանաց շատ
հեղ կը հանդիպին: Երկրորդ Թովսիայի գրու-
թեան մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ խօսքին.
“Անի գնացեալ ընակեցաւ (Ս. Թովսի) ի
քաղաքագեօղն Տիկոր, որ մերձ է յաբայա-
նիսան յԱնի⁴ Սհա այս խօսքէն յայտնի կ'ըլլայ
թէ գրութիւնն ոչ թէ Ջ. այլ մինչեւ Ժ. դա-
րու մէջ կրնանք զնել, վասն զի նոյն դարուն
մէջ Անի մայրաքաղաք եղաւ Բագրատունի
թագաւորաց: Ետեւն գրուածք ըլլալը յայտնի
է՝ երրորդ, անկէ, որ կը յիշէ Թովսանեւ կա-
թողիկոսը, որ Թովսից վանքին վանահայր
եղած ատեն տարւեալ արքայ Սերոյն յիշատակը
կատարել կը հրամայէ. “Ջոր սուրբաւրբ,

կ'աւելցընէ գրիչը, յետ փոխման նորա (Թով-
սանու) տոնախմբին, որպէս աւանդութիւն
ընկալեալ ի Տէր Թովհանիսէ⁵, Յայտ յա-
դիման է, թէ գրիչը կ'անդամէր Թովհանու
յարբորները ուրեմն առ նուազն մինչեւ Զ. դա-
րուն վերջը եւ Է. ին սկիզբը կրնանք հանել:
Սակայն գրիչը ինք զինքը յետադարձան ըլլալը
իւր գրութիւնէն միշտ կը մատնէ. վասն զի այսպէս
կը սկսի յառաջ տանել: “Եւ յետ ժամանա-
կայց Աշտու Բագրատունի գայ ի վանքն տոնա-
խմբէ զյիշատակ Վրբոյն, Որչափ ալ որ Աշտու
Բագրատունւոյն այս անունը կրող իշխաններէն
որն ըլլալը յայտնի չէ, բայց Ջ. դարուն վեր-
ջերն եւ Է. ին սկիզբը ապրող Աշտու⁶ Վարագ-
տիրոյն եղբայրը չէ կրնար ըլլալ, այլ Է. դա-
րուն վերջերը կամ Է. ին մէջ ապրող Աշտու
Բագրատունի մը: Իսկ եթէ Անց իբր աղբաւ-
նիստ յիշատակութիւնը մոռնուած չհամարինք
եւ համարելու ալ պատճառ չունինք, զԹովսիա
կրնանք Բագրատունեաց թագաւորութեան ժա-
մանակ գրիչ զնել:

Վերջին ապացոյց յառաջ կը բերէ Մեծ.
Հեղինակը Սեբեոսի պատմութեան սկիզբը
գրուած հատակտորներուն Բ. զպրութեան հե-
տեւեալ վերնագիրը. “Արդ եթէ պիտոյ է
քեզ, ո՞վ ինքեցոսաւ, երկրորդեցիք ի պատ-
մագրացն Մովսիսի խորենացոյ եւ Ստեփա-
նոսի Տարոնեցոյ, Շատ հեռուները պիտի
երթայինք, եթէ ցուցնել ուզէինք, թէ այս
հատուածները Սեբեոսին չեն: Այս նկատմամբ
արդէն ուրիշները գրած են — Ջորոնեացին
Ե. դարու գրիչ համարելով՝ կ'ընդունի՝ ‘Հայա-
պատմին’ Հեղինակը, թէ մաշտոցի կանոննե-
րուն կարգադրիչը խորենացին ըլլալ իբր յամի
431, կ'ընդունի անոր մտացածին գիւտները
քննելու համար յոյգեփա, Սեղեքանդրիա, ի
Հոռոմ, յԱթենս եւ ի Բիւզանդիոն ճամբորդու-
թիւններ ըրած ըլլալը, եւ դարձած ատեն զՍ.
Սահակ զԳեորգի վախճանած գտնելը եւն:
Ատեք կարգիւն վերջը՝ այսպէս յառաջ կը
տանի. “Այս մեր յիշատակեալ բանք կրնան
յարմարիլ մեզ ծանօթ խորենացոյ, եւ հարկ
չեմք տեսներ դար մի այլ աւելի ետք ձգել ընա
մինչ յ'է — Բանգի բաւական չեմք համարիլ
այսպէս ըսողքը երբեք զգնալու փառսերը, մի,
զի Ջ. դարուն՝ ի վերջ ի հայ թարգմանուած
Սուրբատի պատմութիւնէն առած ըլլալ բառ առ
բառ, կամ նոյն դարու Ասորի Մալալայ պատ-

1 Այս աւանդը Գրեք թղթից մէջ (Էջ 74) Ա. ա-
րագ գրուած է:

1 Այս եւ ժամանակակից լատին մը կաթողիկոսաց
փայտ. ըսողահմուտ Հ. Գալիքիանի Հանդիման հոստոյ
քննութիւնը, Վիեննա 1891, եւ մանաւանդ ԵՋ. Ն. Աի-
ն-Է-Է. 20. 1903, Թ. 8-9 եւ 1904, Թ. 1-2, 34 մէջ պե-
տրու Սեւեռեւոյ փայտ ըրած քննութիւնը:

2 Հ. Ալեքան ծանօթութեան մէջ (Հայագմ. էջ 190),
արդարեւս բառին յաւելուածք Բագրատունեաց տանէ
գրիչ մը ձեռնագրութիւնը կը համարի, միայն անոր համար,
որպէս զի Թովսիային գրութիւնը եւ անով խորենացին
եւ չեմք:

մութենէն առած եւ թարգմանաբար իր պատմութեան մէջ խառնած ըլլայ,՝ Կարիերին եւ այլոց՝ ճանձարեղ քննադատականներէն յայտնի եղաւ թէ խորենացիին բազմաթիւ նմանութիւններ ունի Փոքր Սոկրատի եկեղեց. պատմութեան եւ Սեղընատրոսի վարուց հայերէն թարգմանութեանց եւ Մաղաղայ ժամանակագրութեան հետ։ Եւ մնայ ընդունիլ թէ այս գրող թարգմանիչները խորենացիէն առած են թէ ընդհակառակն։ Կարծենք շատ աւելի հաւանեցուցիչ ու բանաւոր է ըսել թէ խորենացիին իւր պատմութեան մէջ օտար նիւթոց վրայ խօսած ատեն, դիմած է նոյն յոնարէն գրուած նիւթերուն հայերէն թարգմանութեանց, քան ենթացիւ թէ Փոքր Սոկրատայ եկեղ. պատմութեան եւ Սեղընատրոսի վարուց այլ թարգմանիչները մեծոր հեղինակութեան առջեւ խոնարհելով՝ խորենացոյն նախագաւաթեանց ու բառերուն համաձայն թարգմանած են։ Այլեւս դիւրին կերպով ասկէ խոյս առած կը կարծէ, երբ հակառակ կարծիք ունեցողներուն ցուցումները բաւական չէ համարիր։

6. Ղազար Փարպեցի. «Հայապատում», Գեծ. Հեղինակը Փարպեցոյն գրած պատմութեան վրայ խօսելէն ետքը՝ ուզելով ցոյց տալ թէ Ղազար «իր հիմալ գտնուածէն աւելի երկար Հայոց պատմութիւն գրած է», կը գիմլ այնպիսի աղբիւրներու, որոնք իբր այսպիսի չեն կրնար արժէք։ Որպէս զի յայտնագոյնս տեսնուի Հեղինակին սխալած լրջւով՝ այս խնդրոյն վրայ մեր կամաց հակառակ թիւ մը պիտի ծանրանանք։

Նախ յառաջ կը բերէ Փարպեցոյն այս խօսքը. «Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի...», յետոյ այս խօսքերուն վրայ այսպէս իր արամաբանէ. «Ղազար թէ եւ յանուանէ իրմէ յառաջ երկու պատմիչ յիշէ, սակայն շատ ուրիշ եւ աւելի բաներ անշուշտ կարգացեր եւ տեղեկացեր է Բազմաղիմի յեղափոխութեանց եւ այլ ժամանակակից եւ դարուց վնասքի յիշեալ Բազում՝ ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց։ Աւելորդ էր գտնող յիշելն, եթէ միայն իր կարգալն ուզէր իմացնել, այլ յուսացնէ զմեզ պահանջելու աւելի երկար ժամանակի պատմութիւն։ Այսպէս իմացած է...»

(ի մէջ այլոց) հեղինակն խաղերէն գրող Compendio Storico, ... որ ... կ'ըսէ, թէ Ղազար Compose una Storia Armena, da Adamo fino al suo secolo...»

Այլեւսին՝ Ղազար Փարպեցիէն յառաջ բերած խօսքէն յայտնի է, թէ ամենեւին չի հետեւիր թէ մեր՝ իրմէ ունեցածէն աւելի երկար Հայոց պատմութիւն մը գրած ըլլալու էր։ Ասոր վրայ խօսիլն անգամ չ'արժեք։ Իսկ թէ ինչու Compendio Storico-ի հեղինակն ու այլք Այլեւսին կարծիքն ունեցած են չենք գիտեր։ — «Հայապատում», հեղինակին իւր վերոյիշեալ կարծեաց գլխաւոր պատճառն եղած է Սիմէոն Ապարանեցիին (Ժ.Ջ. դար), որուն համար Այլեւսն կ'ըսէ թէ «աւելի հաւատարմութեամբ ինչորոյս»։ Տեսնենք թէ Սիմէոն աղբիւր կրնայ բուռի։

Սիմէոն Ապարանեցիէն յառաջ բերած ոտանաւոր կտորներէն ամենեւին չի հետեւիր Այլեւսին հետեւեցնել ուզածը։ Այս մասնաւորիւ Ղ. Փարպեցոյն Այսն Արծրունցոյն աշակերտած, Թուոստան գացած եւ քաղ ուսած ըլլալը կը յայտնէ։ Այս մասին իրեն աղբիւր եղած է ինքնին իսկ Փարպեցիին, որ Աշտնին աշակերտ ըլլալը (Թուոյն. Ե.) եւ Թուոստան գացած ըլլալը (Թուոյն առ Վահան) կը յայտնէ։ Սիմէոնն օտանաւորին երկրորդ կտորը զոր Այլեւսն յառաջ կը բերէ այս է.

«Ըզկամս հայցմանն կատարեալ եւ պատմագիր Հայոց եղեալ Ի Մովսիսէ կարգ ըսիտեալ եւ ըզմնացեալս վիպասանեալ»։

Ասոր վրայ Այլեւսն հետեւեալ գատառաւոր կը կարէ. Ղազար «Մովսիսի խորենացոյ ոճով գրեր է իր պատմութիւնը՝ հին ժամանակէ սկսելով, եւ անոր թողածը կամ չ'իշխածն՝ ինքն իր գրածին մէջ աւելցուցեր է, եւ ասով վկայուի թէ Ղազար ճանչցեր է իրմէ առաջ գրող Մովսէս պատմիչ մի, զոր մենք յորոնացի կոչեմք», — Ստույգ է Ապարանեցի Սիմէոնին յիշած Մովսէսը խորենացի է, բայց միմէ Ժ.Ջ. դարուն մէջ գրողը մը վկայութիւնը թէ Ղազար խորենացոյն պատմութիւնը տեսած է, այն պատմական արժէքը կրնայ ունենալ՝ զոր Այլեւսն կ'ընծայէ։ Հոս Ապարանեցոյն աղբիւր եղած են Սեւեռասի բոց սկիզբը գտնուած կտորները, զորոնք Սիմէոն չենք գիտեր ինչու Ղազար Փարպեցոյն կ'ընծայէ։ Ասոր այսպէս ըլլալը աւելի որոշ կը տեսնուի օտանաւորին յաջորդ տողերէն։

¹ Նորագոյն աղբիւր Մովսիսի խորենացոյ Հո. Ա. Այլեւսն 1893 եւ Հո. Բ. 1894. թիւք. Հ. Յալեան։ Գր. խաղերէնացի, Մ. խորենացի Նորագոյն աղբիւրներ մասին, Այլեւսն 1898։

